

ШОА У ВІННИЦІ: АНАЛІЗ СПОГАДІВ ВАСИЛЯ КУЛИКОВА І БОРИСА ПРИЦКЕРА *

Марина Михайлюк

THE SHOAH IN VINNYTSIA: ANALYSIS OF THE MEMOIRS OF VASYL KULYKOV AND BORYS PRITZKER

Maryna Mykhailiuk

The article deals with a critical, source-based analysis of the memoirs of two residents of Vinnytsia – witnesses of the Holocaust – ent-doctor Vasyl Kulikov and carpenter Boris Pritzker. The first presented a Ukrainian view (observer's view) on the problem of the genocide of Vinnytsia Jews, the second became a victim of the Holocaust, therefore he saw all the events from the «middle». Many facts from their memoirs are confirmed by the stories of other famous witnesses of the events, such as Wilhelm Rudkovsky, Sheva Portna, Yuriy Rahman, Lydia Milgotina (Levit). The conclusions note that on the one hand, the memoirs confirm and detail already known facts about the two largest actions of extermination of Jews, but on the other hand, they give different figures regarding those who remained in the occupation and died. Despite this, the authors of the memoirs were able to convey the socio-psychological atmosphere in which Vinnytsia Jews lived and survived, and awaited their terrible fate. Moreover, both authors drew attention to the help of the townspeople to the Jews, which is confirmed by other memoirs, despite the fact that among the non-Jewish population there were many who tried to improve their material situation at the expense of Jewish property or were anti-Semitic. Nevertheless, both the moral and material support of some of the Vinnytsia residents demonstrated their sympathy and empathy for the Jewish tragedy.

Keywords: Holocaust, Vinnytsia, memoirs of a Ukrainian and a Jew, the two largest shooting campaigns of 1941 and 1942, labor camps, field camp «Werwolf», attitude of the local population to the Jewish tragedy, assistance of Vinnytsia residents, preservation of the memory of the «Holocaust from bullets».

Вивченням Голокосту у Вінниці і збереженням пам'яті про «Голокост від куль» займаються співробітники Музею історії Вінниці, відкритого 2022 р. на базі міського Центру історії і приватного Музею пам'яті жертв Голокосту на Вінниччині, відкритого родиною Трахтенберг у 2008 р. (нині функціонує при єврейській громаді). Проблематиці Шоа у Вінниці присвятили публікації як зарубіжні – Ю. Матеус (Matthäus 2023), так і вітчизняні історики, архівісти, краєзнавці, серед яких Ф. Винокурова (Винокурова 1994, 2005, 2007, 2009), О. Круглов (Круглов 2011, 2016), О. Коляструк (Коляструк 2015), частково С. Гальчак (Гальчак 2011) і В. Стельникович (Стельникович 2016), інші науковці. Попри це тема залишається малодослідженою, адже публікацій про детальний аналіз спогадів українця Василя Куликова (Куликов 2012) і єврея Бориса Прицкера (Прицкер 2010) не виявлено. Так, Музей історії Вінниці зосередив увагу на спогадах 11-річного єврейського хлопчика Вільгельма Рудковського.

Метою статті є критичний, джерелознавчий аналіз спогадів двох вінничан, свідків Голокосту у Вінниці – лор-лікаря Василя Куликова і столяра Бориса Прицкера методом порівняння з іншими відомими спогадами і публікаціями українських істориків.

Василь Якович Куликов під час нацистської окупації жив у Вінниці і працював у міській лікарні. В 1944 р. його покази були записані членами Надзвичайної державної комісії з розслі-

* Стаття написана на основі доповіді, виголошеної 5 червня 2025 р. у рамках нерезидентської стипендії від Меморіального Музею Голокосту у Вашингтоні (United States Holocaust Memorial Museum).

дування фашистських злочинів (НДК), матеріали якої донині не опубліковані. Як спогади про окупаційний режим були написані ще у 1974 р., але окремим виданням вийшли лише через 38 років, де кілька розділів присвячені долі євреїв. У праці аналізуються настрої містян, детально описана евакуація на початку війни, причини не виїзду єврейського населення та їхня правова дискримінація під час окупації, обкладення єврейської громади грошовими контрибуціями, міжетнічні відносини у місті та інші питання. Уривки спогадів також опубліковані у документальному виданні Інституту історії України НАН України (Насильство... Вінницька область 2020, с. 498–510).

На момент окупації 15-річний підліток Борис Янкелевич Пріцкер мешкав у місті разом з батьками і молодшим братом, і став жертвою нацистської антисемітської політики: побував в одному з трудових таборів Вінниці, втік до радянських партизанів і вижив. На момент виходу мемуарів залишався одним з небагатьох євреїв, котрим вдалося пережити Голокост. Покази Б. Пріцкера вже були частково опубліковані у 1994 р. і стосувалися його перебування в партизанському загоні. Загалом мемуари присвячені спробам евакуації, першим антинімецьким заходам у місті, масовим розстрілам євреїв, функціонуванню трудових таборів, роботі підпілля. Чимало матеріалу відведено будівництву польової ставки Гітлера «Вервольф» і діяльності радянських партизанів в околицях Вінниці. В цілому, спогади цих двох чоловіків про долю вінницьких євреїв вибрані як найбільш повні, на відміну від інших відомих еґо-джерел.

В. Куликов повідомив, що до війни євреї складали не менше половини всього населення Вінниці, хоча відомо, що у місті згідно з переписом 1939 р. мешкало 33150 осіб (Холокост в Україні 2016, с. 32), тобто набагато менше – трохи більше третини населення, приблизно від 36 до 40%. На його думку, під час 8-ми денної евакуаційної епопеї більшість євреїв встигла виїхати, але скільки невідомо. На момент нацистської окупації 19 липня 1941 р. у місті залишалося понад 25 тис. євреїв, які згодом загинули (Куликов 2012, с. 96). Серед причин незадовільної евакуації свідок подій виділяє наступне: невдалу організацію виїзду людей, котра розпочалася з великим запізненням і відбувалася з 2 до 10 липня 1941 р.; евакуація тривала самотужки, а не за завчасно розробленим планом. Більш заможні містяни мали можливість найняти транспорт для доставки речей на вокзал і закупити в дорогу харчі. Тому переважно у місті залишилися хворі, інваліди, старі, жінки з немовлятами і малими дітьми, малозабезпечені категорії населення, особливо ті, хто не мав працездатних чоловіків і достатньо фінансових ресурсів для виїзду.

До того ж у мирний час до термінової евакуації влада не готувалася, а коли знадобилося, то доручили чиновникам, які нічого в цьому не розуміли. У комісію з евакуації входили особи без спеціальних знань і досвіду. Членство в КП(б)У грало більш вагому роль, ніж знання справи. Евакуацію розпочали занадто пізно і приналежність до єврейської нації не враховувалася. Радянська влада точно знала, що німці жорстоко ставляться до євреїв на окупованих територіях і нічого не зробила, щоб захистити «своїх», тобто радянських євреїв – масово вивезти або хоча б попередити про небезпеку. Більше того, у Вінниці перебувало чимало польських біженців, котрі розповідали про антиєврейські заходи окупантів. Тим не менш, про організовану евакуацію єврейських родин ніхто не попідкувався (Куликов 2012, с. 96–97).

Б. Пріцкер підтвердив, що спеціального вивезення євреїв не проводилося. Кожна родина виїздила самостійно, розраховуючи на власні сили і фінанси. Батьки Бориса разом з двома родинами рідні теж намагалися евакуюватися, найняли дві підводи і стали рухатися на Схід. Основна маса біженців йшла пішки, адже на підводах везли речі, малих дітей і фураж. Так як сильні коні були вилучені на потреби Червоної армії, то лишалися більш слабкі і менш витривалі, і біженцям не рідко доводилося самим тягнути підводи. Але німецькі війська їх випередили, розвинулися запеклі бої під Уманню, і вінницьким євреям довелося повертатися назад додому. Дорогою потрапляючи під бомбування і втрачаючи тяглову силу. На підводи замість покинутих речей клали поранених, частину речей розтягнули місцеві мародери, хоча речі слугували для обміну на продукти харчування (Пріцкер 2010, с. 4).

В. Куликов і Б. Пріцкер мали рацію, адже радянські органи влади евакуацію проводили хаотично, поспіхом і насамперед вивозили устаткування і майно промислових підприємств разом з родинами висококваліфікованих спеціалістів, сім'ї чиновників (партапарату, міської влади), медперсонал та ін. Єврейські родини, в яких дорослі чоловіки були мобілізовані на фронт, залишилися в окупації, адже не знали куди їхати і що робити далі. Багато хто перебував у відчаї, розпачі, розгубленості. Хтось не хотів покидати рідні місця, нажити майно або просто не вірив у чутки про звірства німців, оскільки більш старше покоління ще пам'ятало німецьку окупацію 1918 р., культурних і цивілізованих німців кайзерівських часів. Хтось не прагнув виїзду, адже не хотів вдома лишати хворих чи немічних родичів.

З першого ж дня нацистської окупації євреї не очікували, що опиняться поза законом. Як пригадував В. Куликов, на них посипалися образи, ночами грабувалися єврейські квартири. Розвішені по місту німецькі плакати і оголошення про розстріл за пограбування на мародерів не діяли. У перші дні, коли ще не була сформована місцева поліція, євреї ночували в центрі міста серед інших націй (українців, росіян, поляків), побоюючись пограбування і розправ. Коли організували місцеві органи управління і поліцію самоуправство припинилося, але українські поліцаї і німці не рідко самі ж порушували встановлені порядки. Поліцаї, які прибули з Західної України, промишляли грабунками і намагалися хворих євреїв вигнати на примусові громадські роботи (Куликов 2012, с. 98–99).

Ще один свідок подій – єврейка Шева Портна (Ізраїль) – підтвердила спогади Куликова про наявність пограбувань єврейських квартир доповнивши їх самовільним заселенням селян (Портная, 2013, с. 87), що виглядає малоімовірним. По-перше, селянам перебиратися в «голодне місто» не було сенсу. До того ж їхні житлові проблеми вирішувала сільська управа. По-друге, якщо вже й зайняли чуже помешкання, то ймовірність того, що їх протягом окупації виселить житловий відділ міської управи Вінниці дорівнювала 99%, оскільки відділ вирішував, насамперед, питання розміщення представників німецької окупаційної влади, надавав житло тим містянам, які в ньому мали потребу (погорільцям; тим, хто втратив квартири або будинки під час бойових дій; тим, хто зазнав довоєнних репресій з боку радянської влади і т. п.), а особливо співробітникам управи і української поліції. І ця ситуація характерна не лише для Вінниці, а для всієї території рейхскомісаріату «Україна».

Ш. Портна писала, що квартири і будинки українців помічалися хрестами, тому єврейські помешкання було видно відразу (Портная 2013, с. 87). Хоча за іншими даними, хрестами або шестикутними зірками помічалися саме єврейські квартири. Починаючи з 21 липня 1941 р. євреїв щоденно прямо з дому стали забирати на різноманітні примусові роботи – ремонтно-будівельні, очисні у якості чорноробів для прибирання німецьких та місцевих адміністративних установ, розбирання напівзруйнованих будівель, носильниками. Тих, хто знав німецьку мову використовували в якості перекладачів. Єврейські робочі групи не годували і працю не оплачували. На роботу людей відправляла міська управа за німецькою рознарядкою. Тому багато працездатних осіб переховувалися по сусідах, друзях, у лікарів-неєвреїв (українців чи росіян). Досить швидко нова влада позбавила роботи єврейську інтелігенцію, примусово звільнивши медперсонал з міських медичних установ. Хворі євреї позбавлялися меддопомоги в лікарнях (Куликов 2012, с. 99–101), але мали право викликати єврейського лікаря додому, що було звичайною практикою для Третього Рейху, яку перенесли на східні окуповані території.

Б. Прицкер пригадував, як його родина повернулася у Вінницю і влаштувалася на роботу, оскільки на промислових підприємствах видавали продуктивний пайок. Батько – будівельник і столяр – влаштувався на спиртзавод, а він з братом на лісопильню. Свідок подій підтвердив, що в місті відчувалося свавілля української поліції. Загалом на неевакуйованих підприємствах залишилося працювати чимало євреїв не придатних до військової служби або тих, хто з різних причин опинився в окупації. Поквартирні облави відбувалися систематично (Прицкер 2010, с. 5).

Ще один свідок подій – єврейка Лідія Мільготіна (Левіт) (після війни мешкала в Узбекистані) теж підтвердила спогади В. Куликова і Б. Прицкера, адже писала, що з першого ж дня окупації міста євреї стали зазнавати правових обмежень, знущань, виселення або вбивств. Євреї жили у постійному страху. Чоловіків заарештовували (Маляр І. & Винокурова Ф. 1994, с. 55). Частину родин примусово виселили з їхніх квартир, які вподобали представники окупаційної влади. Якщо виселеним неєвреям міська управа пропонувала альтернативне житло, то на євреїв це не розповсюджувалося (Куликов 2012, с. 103–104).

За даними В. Куликова, наприкінці липня 1941 р. німці арештували фельдшера Ерліха (Куликов 2012, с. 101), однак відомо, що наприкінці серпня він очолив вінницький юденрат (Єврейську раду), значить був відпущений. Точних відомостей про існування Єврейської ради немає, можливо до середини квітня 1942 р., адже з грудня 1941 р. документи про її діяльність відсутні (Винокурова 2009, с. 401). Водночас відомо, що юденрат підтримував тісні зв'язки з сусідніми єврейськими громадами, які діяли в Бердичеві, Жмеринці, Хмільнику, знав про їхнє становище та антиєврейські заходи окупантів (Куликов 2012, с. 101).

27 липня 1941 р. німецька військова адміністрація наказала євреям з 15-річного віку одягнути на ліву руку пов'язку з «зіркою Давида» (Куликов 2012, с. 103). Б. Прицкер уточнив, що пов'язка була біла, а зірка жовта (Прицкер 2010, с. 5). Натомість за іншими джерелами мова йшла про білу зірку, яку потрібно було носити попереду і позаду на спині, хоча це явно було значно пізніше. Насправді, білі пов'язки з зірками євреї носили на правій руці.

В. Куликов пригадував, як за порушення передбачався штраф у понад 100 руб. Євреї цуралися носити пов'язку, намагалися її прикрити. Найбільш акуратно її носили люди похилого віку, уникаючи неприємностей. Молодь зі світлим волоссям навпаки намагалися пов'язок взагалі не носити, видаючи себе за осіб інших національностей. На думку українця, наказ носити «зірку Давида» був виданий з метою психологічного тиску на євреїв, їх приниження та пригнічення. Явно не знаючи про те, що це була звичайна нацистська практика виділення євреїв з натовпу, характерна для усіх окупованих країн. За спостереженнями лікаря, вінничани на єврейські зірки не звертали жодної уваги (Куликов 2012, с. 103). З часом німецька цивільна влада змінила умови носіння зірки. З 10 грудня 1941 р. її потрібно було причепити (або пришити) справа на грудях і позаду на лівому плечі (Винокурова 2009, с. 403–404), а з 27 березня 1942 р. носити на лівому боці груді (Куликов 2012, с. 103).

Б. Прицкер зазначив, що у серпні 1941 р. відбувся перший перепис єврейського населення міста, який, ймовірно, провів юденрат. Тоді офіційно зареєструвалося бл. 5 тис. євреїв. Хоча насправді у місті їх залишалося значно більше. Досить швидко поширилися чутки про те, що робочі спеціальності чіпати не будуть, а інтелігенція не потрібна. Тому представники єврейської інтелігенції стали тікати в румунську «Трансністрію», яка знаходилася неподалік – на протилежному боці р. Південний Буг. За переправлення в румунську зону євреї платили готівкою або дорогоцінностями, переважно золотими прикрасами (Прицкер 2010, с. 5–6; Войнаровський 2014, с. 41). Водночас відомо, що найшанованіших представників єврейської інтелігенції (вчених, рабинів) загалом 146 осіб розстріляла зондеркоманда (ЗК) 46 ще до 29 липня 1941 р. на території старого цегельного заводу (Холокост в Україні 2016, с. 35). До нині точне місце страти не встановлене.

Як згадував В. Куликов, 10 вересня (за даними газети «Вінницькі вісті» – 12 вересня) 1941 р. на єврейську громаду німці наклали контрибуцію у 300 тис. руб. Невиконання дорівнювалося саботажу. Щоб зібрати необхідну суму юденрат виставив на продаж речі і майно евакуйованих осіб (відрізи тканин, костюми, пальта, взуття, килими), котрі на базарі коштували дорого. Німці охоче купували килими та пухові хустинки. Завдяки продажу чужого майна, займання грошей у місцевого населення і підвищення оподаткування єврейської громади юденрату вдалося сплатити контрибуцію. Натомість матеріальне становище євреїв значно погіршилося (Куликов 2012, с. 102).

Лікар писав, що 17 вересня 1941 р. містом поповзли чутки про вбивство євреїв у Бердичеві. Вінницький юденрат знав подробиці розстрілу, і що есесівці планують вирушити у Вінницю. І, дійсно, зранку 19 вересня члени 45-го поліцейського батальйону з'явилися у місті і оточили кілька вулиць. Заняття в школах відмінили. Облава і збори тривали до обіду. Німці мали підготовлені списки на руках і звиряли їх. До 16 год. дня багато старих і жінок з малими дітьми вантажівками у супроводі охорони вивезли у літньому одязі, без речей і запасів харчів, оскільки їм не дали час зібратися. Містом поповзли чутки про переселення євреїв в якесь гетто, але не всі в це повірили. Пізніше з'ясувалося, що людей вивезли у напрямку Літина (тобто у П'ятничанський ліс на розстріл, нині це територія «Зеленбуду»). Але в тому місці була знищена лише частина євреїв. В. Куликов писав про 16 тисяч розстріляних (Куликов 2012, с. 104–108, 111), але насправді того дня в двох місяцях загинуло до 15 тис. євреїв: у П'ятничанському лісі розстріляли близько 10 тисяч, в кар'єрі Тяжлівського цегляного заводу – від 3 до 5 тис. т. зв. «замостянських» євреїв, які мешкали в районі Замостя. Донині місцеві краєзнавці не знайшли це поховання і не змогли встановити точне місце страти.

Проте Б. Прицкер був упевнений, що мова йде про таємну акцію проти інтелігенції, в якій загинуло не більше ніж 1100 євреїв, з яких прізвища 1060 осіб були встановлені. Вони намагалися відкупитися від німців золотими прикрасами, але все одно були розстріляні. Навіть сусіди гадали, що євреї врятувалися в румунській окупаційній зоні (Прицкер 2010, с. 6, 9, 66). Свідок подій явно помилявся, оскільки інтелігенцію знищили значно раніше, а в цій акції розстріляли цілі родини разом з дітьми.

Крім того у вересні – на початку жовтня 1941 р. німці стратили єврейських пацієнтів і персонал місцевої психоневрологічної лікарні (загалом близько 412 осіб), а надалі вихованців Стрижавського будинку старців, єврейських породіль з немовлятами. Натомість В. Куликов писав, що перші розстріли психічнохворих розпочалися на початку листопада 1941 р. Тоді стратили перших 49 пацієнтів (Насильство... Вінницька область 2020, с. 509).

Лікар додав, що про розстріл євреїв у напрямку Літинського шосе (нині Хмельницьке шосе) у місті стало відомо вже після 16 год. дня. Про це розповіли селяни-торговці, які бачили вантажівки з людьми і чули як їх вбивали. Однак шоковані містяни в ці чутки не повірили. Лише після того, як ввечері на території Вінницького медінституту підводами звезли речі вбитих євреїв,

всім стало зрозуміло, що їх дійсно розстріляли. Ця звістка досить сильно налякала вінничан, які поховалися по домівках. Натомість мародери продовжували грабувати єврейські квартири. Попри жахливі чутки, деякі порядні сусіди цілий тиждень охороняли єврейські помешкання і чекали на повернення власників. Однак ніхто не повернувся. Через кілька днів в ці порожні квартири житловий відділ міської управи заселив нових власників, видавши відповідні ордери. Щоб припинити пограбування єврейських квартир прийняли рішення звести все залишене майно на склади, а частину продати за безцінь (Як відомо склад був організований у будинку колишньої синагоги, а частину майна здали в оренду – авт.). Майно розстріляних євреїв мало хто купував і склад до кінця окупації залишався забитим доверху. Німецькі службовці, які зайняли єврейські квартири з меблями, посудом та іншими цінними речами їх попросту грабували, висилаючи посылки додому. Яскравим прикладом є за два тижні пограбована квартира одного з членів юденрату трьома службовцями банку (Куликов 2012, с. 108–111).

Деякі євреї після «вересневої акції» звели рахунки з життям, оскільки втратили рідних і близьких. Для хворих організували лікарню на базі колишньої єврейської поліклініки. До 22 жовтня 1941 р. туди звели всіх тих, хто перебував на лікуванні в неєврейських медзакладах (Куликов 2012, с. 111).

Досить скоро по Вінниці поповзли нові чутки про ймовірність створення гетто, на кшталт Жмеринського. 5 грудня 1941 р. всіх євреїв зранку зібрали на стадіоні нібито для переселення в гетто. Тоді своїх неєврейських друзів вони попросили про допомогу, щоб приносили одяг і харчі в гетто. Деякі євреї намагалися тікати на села, видаючи себе за представників інших національностей (росіян, грузинів). Комусь вдавалося дістати «російський» паспорт або перебратися в румунську зону. Однак це виявилось під силу лише молоді і бездітним жінкам, адже хворі, старі і жінки з малими дітьми не могли цього зробити. Тому від акцій врятувалися одиниці. Більшість же євреїв пішли на стадіон, сподіваючись, що їх не стратять, а все ж таки переселять в гетто. Численні колони супроводжували сусіди і родичі-неєвреї. Стадіон був оточений німецькими і угорськими солдатами, в тому числі угорськими євреями, яких побачене шокувало (Куликов 2012, с. 112–113).

Як стверджував В. Куликов, вінничани мовчки спостерігали за тим, що відбувалося на стадіоні і хвилювалися за євреїв. Ніхто не йшов додому, на службу чи роботу. Як з'ясувалося, євреїв зібрали не для переселення в гетто, а для реєстрації і проставлення штампів в посвідчення особи з літерами «А», «В», «С», а потім відпустили додому. Усі раділи тому, що в ніяке гетто їх не відправили. В. Куликов рахував, що зібрали 10 тис. євреїв. З часом стало відомо, що штамп з літерою «А» проставили кваліфікованим спеціалістам і він зустрічався досить рідко, штампом «В» помітили ремісників, а більшості ж євреїв проставили літеру «С», хоча це видається малоімовірним, оскільки помічати тисячі тих, кого планувалося вбити не було потреби. Того дня ще ніхто не розумів значення цих літер, аж до другої великої gros-акції (Куликов 2012, с. 113–114). Водночас за інформацією Б. Прицкера, літерою «С» помічалися робочі посвідчення тих, кого мали вивезти на будівництво «Вервольфу» (Прицкер 2010, с. 8) і, можливо, він мав рацію.

Після зборів на стадіоні, у євреїв спокою не додалося. Навпаки боялися опинитися в гетто або бути розстріляними. Але гетто організувати німці не збиралися, оскільки біля Вінниці будувалися польові ставки Гітлера і Герінга, і навколишню територію терміново потрібно було звільнити від євреїв, чим вони і займалися. Проте Б. Прицкер вважав, що мова не йде про ставку Гітлера, а радше про будівництво залізобетонного бункера для розміщення підземних таємних лабораторій для виготовлення і випробовування нової зброї масового ураження (Прицкер 2010, с. 6). У 1942–1943 рр. Гітлер відвідував свою ставку тричі: 1) з середини липня і до кінця жовтня 1942 р.; 2) з середини лютого і до середини березня; 3) з кінця серпня і до середини вересня 1943 р.

За спогадами В. Куликова, під час голодної і холодної зими 1941/1942 рр. вінничани допомагали євреям виживати. Вінницькі євреї (на відміну від варшавських – авт.) надій на союзників СРСР та єврейську діаспору не покладали, адже влітку-восени 1941 р. відбувалися численні розстріли радянських євреїв, але ніхто зі світових лідерів відкрито не виступив на їхній захист (Куликов 2012, с. 115–116). І він був правий, адже про розстріли східноєвропейського єврейства стало відомо до кінця 1941 р.

Зранку 16 квітня 1942 р. вінницьких євреїв знову зібрали на стадіоні Парку культури. Люди хвилювалися, оскільки гадали, що їх розстріляють і мали рацію. Адже частину євреїв стратили біля с. Зарванці по Літинському шосе. Місцеві селяни та містяни-підлітки бачили, як їх вантажівками звозили на розстріл і вони дорогою викидали речі – банківські облигації, коштовності, гроші. Речі розстріляних євреїв знову звели на територію Медінституту.

Борис Прицкер, Шева Портна і Юрій Рахман додали, що також ходили чутки про переселення в гетто, оскільки про це повідомлялося в розвішених оголошеннях з потребою зібратися з речами і запасами харчів на дві доби. Ю. Рахман уточнив, що на стадіоні людей відсортували. В одну колону зібрали старих і жінок з дітьми, в іншу – чоловіків. Як теж зазначили Ш. Портна і Ю. Рахман, всіх розстріляли. В живих лишили лише цінних спеціалістів, зокрема 150 майстрів для «Організації Тодта» (ймовірно помічених літерою «В» – авт.). Їх розмістили у робочому таборі на території колишнього військового містечка (Прицкер 2010, с. 7; Портная 2013, с. 88; Мальяр Й. & Винокурова Ф. 1994, с. 60–61). Ще один трудовий табір знаходився по вул. Комуністичній (М. Кропивницького), який єврейські в'язні називали гетто. Табір ліквідували навесні 1943 р. Частина в'язнів змогла втекти в румунську окупаційну зону.

Квітневі збори на стадіоні Б. Прицкер пояснював потребою у відокремленні спеціалістів для будівництва польової ставки «Вервольф». Решту розстріляли у П'ятничанському лісі, окремо чоловіків і жінок з дітьми. Тоді загинула і мати Бориса. Близько 1 тис. осіб, які мали у робочих документах штампи з літерами «А» і «С» зігнали у міську в'язницю. Там українська поліція разом з есесівцями відібрали в них цінності і документи. Вечором 500 в'язнів з числа спеціалістів (слюсарів, сантехніків), які мали помітку «С», вивезли в зону «Вервольф», де з часом (25 серпня 1942 р.) їх стратили. Але за чутками їх нібито відправили на роботи у Житомир. Решта людей працювала на міських підприємствах. Їх у супроводі поліцейської охорони з тюрми вивели на роботу, де видавали обід. А за кілька тижнів усіх робітників лишили на підприємствах, при яких створили своєрідні міні-табори (Прицкер 2010, с. 7–8, 16, 82).

Серед відібраних спеціалістів-столярів опинився і Борис Прицкер (маючи освіту 6 класів), який з травня 1942 р. і до середини вересня 1943 р. мешкав і працював на території лісопильні (лісозаводу). Там всі єврейські робітники (бл. 26 осіб) працювали безкоштовно. Мешкали у старій конюшні, яку обнесли колючим дротом, а на вікнах поставили решітки. Спали в одязі на дерев'яних нарах. За матраци слугували мішки з сосновими стружками. Охороняли їх німецькі і угорські солдати, яких розмістили у конторі лісопильні. На території знаходився кран з водою, а за туалет слугувало відро, яке щоранку виносили з бараку. Робітників годували раз на день у заводській їдальні: видавали гороховий супчик і 200 г. хлібу-сурогату. Виходити за територію підприємства заборонялося, так само, як контактувати з вільнонайманими робітниками-неєвреями.

Єврейським в'язням виживати допомагали діти робітників, які нелегально передавали пакунки з їжею, медикаментами, одягом. Зокрема, виживати Борису і ще 7 євреям допомагала мала дівчинка Валентина Бушинська (в заміжжі – Дахновська), яка разом з батьком-підпільником після війни отримала почесне звання «Праведниці народів світу» і «Праведниці України». 13 вересня 1943 р., в ході спільної операції міського і заводського підпілля, було звільнено 19 в'язнів трудового табору, з яких 7 осіб, в тому числі Б. Прицкер, втекли в ліс до радянських партизанів. Партизанський загін ім. Сталіна, який прийняв втікачів, очолював Володимир Слюсаренко і діяв він з вересня 1942 р. Батько Бориса переховувався в місті, але був знайдений і розстріляний (Прицкер 2010, с. 12–15).

Історик-архівіст Ф. Винокурова писала, що на стадіоні робітників розсортували за окремими колонами – окремо тих, хто мав у посвідченнях літери «А» і «С». Спеціалістів виводили групами: одних – в будинок міської тюрми, інших – у казарми військового містечка, а третіх (500 осіб) погнали на вокзал. Тих, хто не хотів розставатися з родинами, били і не підпускали до загальної колони. Того ж дня всіх євреїв, зібраних у спільну велику колону, а також єврейських родичів з немовлятами вивезли у П'ятничанський ліс, до завчасно виритих ям-могил і розстріляли. Наступного дня достріляли тих, кого не встигли стратити 16 квітня. Цю частину євреїв всю ніч протримали в сараях на П'ятничанах. До них приєднали й тих, хто переховувався в місті і був заарештований німцями і українськими поліцейськими. Також 17 квітня у другому пологовому будинку стратили всіх новонароджених, скинувши у мішках з третього поверху (Винокурова 2005, с. 23). Проте цієї інформації у згаданих свідків немає.

За даними Музею історії Вінниці кількість вбитих у другій великій «акції» коливається від 5 до 9 тисяч. С. Гальчак вказує, що на стадіоні зібрали 10 тис. євреїв, більшість з яких розстріляли в лісу і бл. 1 тис. зігнали в тюрму (Гальчак 2011, с. 353), тим самим підтверджуючи дані В. Куликова про 9 тис. загиблих (Куликов 2012, с. 118) і Б. Прицкера про 1 тис. осіб, зібраних в тюрмі. До того ж єврейський свідок подій звертає увагу на те, що в той день загинули 1654 дитини (Прицкер 2010, с. 9). За даними видання Інституту «Ткума», станом на 1 січня 1942 р. у Вінниці було зареєстровано 5,5 тис. євреїв, з яких 16–17 квітня загинула більшість, тобто 4,8 тис. осіб. Станом на 15 травня 1942 р., в місті залишався 801 єврей, з яких 150 спеціалістів знаходилися в трудовому таборі «Організації Тодта» (по вул. Червоноармійська (Стрілецька)),

більшість мешкала в робочому таборі по вул. Комуністичній, а частина – на лісопилльні. 31 серпня 1943 р. табір «Організації Тодта» ліквідували (Холокост в Україні 2016, с. 49–50)

Як надалі зазначає В. Куликов, після квітневої «ліквідаційної акції» Вінниця знову спорожніла. Тільки мародери продовжували грабувати порожні єврейські квартири, і ніхто їх не заарештовував. Німці денне пограбування бачили, попереджали про розстріл, але реальних кроків затримати злочинців не робили. Окупанти утримувалися від розмов з місцевими жителями на тему страти євреїв. Ймовірно, отримали наказ з населенням ці заходи не обговорювати, оскільки вони мали триматися в суворій таємниці. В живих лишилися лише спеціалісти групи «А», яких планували переселити в окремих будинок, але цього не сталося. Другу масову страту євреїв вінничани сприйняли менш гостро, ніж першу. В цей же час щоп'ятниці з тюрми СД по 3–4 вантажівки з заарештованими вивозили за місто на розстріл (Куликов 2012, с. 117–118).

Ще на передодні другої акції, тобто 12 квітня 1942 р., на євреїв наклали нову контрибуцію у 500 тис. руб. Однак людям особливо платити виявилось нічим, оскільки заробітки були мізерними, заощадження використані, а цінні речі давно продані. Більшість жили впроголодь і носили лахміття. Особливо важке становище мали переселенці з сільської місцевості, котрі серед містян не мали знайомих, які б могли їм допомогти. До того ж багато одягу було віддано німцям і роздано радянським військовополоненим; біглим пораненим; тим, кого готували для відправки в Рейх на примусові роботи.

Якщо першу контрибуцію було легше сплатити, так як євреїв у місті ще залишалося багато, і на руках вони мали цінні речі та гроші, то другу контрибуцію, значно більшу суму, мусила сплатити менша кількість євреїв, переважно збіднілих представників громади. Тому юденрат обклав додатковими податками, насамперед, заможні родини. До 15 квітня євреї з великими потугами сплатили другу контрибуцію, а вже наступного дня більшість з них були розстріляні (Куликов 2012, с. 119–120).

Пропри те, що В. Куликов і Б. Прицкер зосередили свою основну увагу на двох великих gros-акціях – 19 вересня 1941 р. і 16 квітня 1942 р. – у місті відбувалися й інші періодичні страсти євреїв, хоча у значно меншій кількості. Так, тисячі євреїв (як цивільних, так і військовополонених) загинули протягом липня – жовтня 1941 р.

В цілому «зачистка» Вінниці від єврейської присутності, переважно, відбувалася протягом 1941–1942 рр. І до серпня 1943 р. зона навколо міста була оголошена «юденфрай» (тобто вільною від євреїв). Уціліли лише ті, хто зміг перебратися в румунську окупаційну зону, втекти до радянських партизанів або переховувався серед місцевого населення. 20 березня 1944 р. Вінницю звільнили війська 1-го Українського фронту. Якщо до війни у місті мешкало понад 33 тис. євреїв, то станом на 1 квітня 1944 р. їх залишилося всього 76 осіб (Винокурова 2005, с. 23). Загалом 300 євреїв Вінниччини, в тому числі військовополонених, втекли до партизанів.

За даними Вінницького музею Голокосту у місті загинуло до 28 тис. осіб, з яких більшість становили євреї. Ці дані співзвучні з цифрою В. Куликова про 25 тис. тих, хто лишився в окупації і загинув (Куликов 2012, с. 121). Однак, якщо поррахувати всі відомі акції знищення часів нацистської окупації, то виявляється, що загиблих євреїв має бути щонайменше 27–28 тис. осіб. Тобто загинула переважна більшість від довоєнного перепису (враховуючи також біженців із Західної України, адже зазвичай німці розстрілювали всіх разом, не відокремлюючи місцевих від немісцевих євреїв). Не більшість, а меншість евакуювалася напередодні окупації, втекла в «Трансїстрію» чи до радянських партизанів, або померла природною смертю в наслідок жахливих умов виживання.

Згідно з даними вінницьких краєзнавців у місті відомо кілька місць масових розстрілів євреїв: 1) в околицях с. Шереметка (суч. мікрорайон Пирогове), тоді 13 вересня 1941 р. стратили бл. 1 тис. єврейської молоді, але точне місце розстрілу донині не встановлене; 2) кар'єр колишнього цегельного заводу на П'ятничанах; 3) територія біля П'ятничанського лісу. Саме остання локація стала місцем двох масових розстрілів. На території П'ятничанського парку розташовані дві братські могили для дорослих і дітей, тому біля них встановлені окремі пам'ятники. Загалом по Вінницькій області відомо про понад 360 місць масових поховань євреїв.

Таким чином, спогади безпосередніх свідків Шоа у Вінниці Василя Куликова і Бориса Прицкера, які єврейську трагедію бачили на власні очі, з одного боку, підтверджують і деталізують вже відомі факти про дві найбільші акції знищення євреїв, але з іншого боку, – наводять різні цифри щодо тих, хто залишився в окупації і загинув. Попри це, вони змогли передати ту соціально-психологічну атмосферу в якій жили і виживали вінницькі євреї, і чекали на свою жахливу участь. Більш того, обидва автори звернули уваги на допомогу євреям з боку містян, що підтверджується іншими спогадами, попри те, що серед неєврейського населення значилося

чимало тих, хто намагався поліпшити своє матеріальне становище за рахунок єврейського майна або був антисемітськи налаштований. Тим не менш, і моральна, і матеріальна підтримка частини вінничан наочно продемонструвала їх співчуття і співпереживання єврейській трагедії. Загалом проблематика порятунку і допомоги євреям під час Голокосту є окремою темою дослідження, яка частково висвітлена в публікаціях Ф. Винокурової. Станом на 2020 рік відомо про 50 вінничан, які отримали почесне звання «Праведників народів світу», а загалом по Вінниччині рятівників 560 осіб.

Список джерел та літератури

- ВАСИЛЬЄВ, В. та ін., 2020, Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки (1941–1944). Київ: Видавець В. Захаренко.
- ВИНОКУРОВА, Ф., 2005, Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных документов о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941–1944), Проблемы історії Голокосту, 2, 19–50.
- ВИНОКУРОВА, Ф., 2007. Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки Гітлера (огляд архівних джерел), Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.). Київ, 217–226.
- ВИНОКУРОВА, Ф., 2009. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг., Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Житомир, 401–414.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ, А. та ін., 2014, Історія рідного краю. Вінниччина. Вінниця: ПП Балюк І.
- ГАЛЬЧАК, С., 2011. Нацистський геноцид на Вінниччині, Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 350–361.
- КОЛЯСТРУК, О., 2015, Офіційні документи та свідчення очевидців про повсякденне життя вінничан в умовах окупації, Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія, 23, 265–268.
- КРУГЛОВ, А., УМАНСКИЙ, А., ЩУПАК, И., 2016, Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днипро: «Ткума».
- КРУГЛОВ, А., 2011, Винница, Холокост на территории СССР: энциклопедия (2-е изд.). Москва: РОС-СПЭН, Центр «Холокост», 159–160.
- КУЛИКОВ, В., 2012, Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. Киев: ПАРАПАН.
- МАЛЯР, Й. & ВИНОКУРОВА, Ф., 1994, Винницкая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление: Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы: Документы и материалы по истории евреев Украины в период нацистской оккупации (1941–1944). Тель-Авив-Киев: Бейт Лохамей ха-Геттаот.
- ПОРТНАЯ, Ш., 2013, Перекати-поле, Взрослое детство войны: сборник воспоминаний. Ч. 2. Ашдод: Кейтар, 86–90.
- ПРИЦКЕР, Б., 2010, Винницкие мстители. Холокост. Werwolf и блюстители. Винница: Винницкая областная типография.
- СТЕЛЬНИКОВИЧ, С., 2016, Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944): Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова.
- MATTHAUS, Jürgen, 2023, «The last Jew in Vinnitsa»: Reframing an Iconic Holocaust Photograph, Holocaust and Genocide Studies, 37(3), 349–359. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.1093/hgs/dcad053>

References

- HALCHAK, S., 2011, Natsystskyi henotsyd na Vinnychchyni [Nazi genocide in Vinnytsia region]. Ukraine in the Second World War: sources and interpretations: Materials of the international scientific conference. Kyiv, 350–361. [In Ukrainian].
- KOLIASTRUK, O., 2015, Ofitsiini dokumenty ta svidchennia ochevydtsiv pro povsiakdenne zhyttia vinnychan v umovah okupatsii [Official documents and eyewitness accounts of the everyday life of Vinnytsia residents

- under occupation]. Scientific notes of the VDPU named after M. Kotsiubynskyi. Series: History, 23, 265–268. [In Ukrainian].
- KRUGLOV, A., 2011, Vinnitsa [Vinnitsa], Holocaust on the territory of the USSR: encyclopedia; Ch. ed. I. Altman. 2nd ed. Moscow: ROSSPEN, Center «Holocaust», 159–160. [In Russian].
- KRUGLOV, A., UMANSKYI, A., SHCHUPAK, I., 2016, Holokost v Ukraine: Reihskommissariat «Ukraina», Hubernatorstvo «Transnistriia» [Holocaust in Ukraine: Reichskommissariat «Ukraine», Governorate «Transnistria»]. Dnipro: Tkuma. [In Russian].
- KULIKOV, V., 2012, Okkupatsiia Vinnitsy. Svidetelstvo ochevidtса [Occupation of Vinnitsa. Eyewitness testimony]. Kyiv: PARAPAN. [In Russian].
- MALIAR, I. & VINOKUROVA, F., 1994, Vinnitskaia oblast. Katastrofa (SHOA) i soprotivlenie: Svidetelstva evreev – uznikov kontslaherei I hetto, uchastnikov partizanskoho dvizheniia I podpolnoi borby: Dokumenty I materialy po istorii evreev Ukrainy v period natsystskoi okkupatsii (1941–1944) [Vinnitsia region. Catastrophe (Shoa) and resistance: Testimony of Jews – prisoners of concentration camps and ghettos, participants of the partisan movement and underground struggle: Documents and materials on the history of the Jews of Ukraine during the Nazi occupation]. Tel Aviv-Kyiv: Beit Lohamei Ha-Gettaot. [In Russian].
- MATTHAUS, Jürgen., 2023, «The last Jew in Vinnitsa»: Reframing an Iconic Holocaust Photograph, Holocaust and Genocide Studies, 37(3), 349–359. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.1093/hgs/dcad053>
- PORTNAIA, Sh., 2013, Perekati-pole [Perekati-pole], Adult childhood of war: a collection of memories. Part 2. Ashdod: Keitar, 86–90. [In Russian].
- PRITZKER, B., 2010, Vinnitskie mstiteli. Holokost. Werwolf i blustiteli [Vinnytsia avengers. Holocaust. Werewolf and guardians]. Vinnytsia: Vinnytsia regional printing house. [In Russian].
- STELNYKOVYCH, S., 2016, Natsystskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia i borotby (1941–1944): Dys. dokt. ist. Nauk: 07.00.01 [The Nazi occupation regime in the territory of the Zhytomyr-Vinnytsia region and the local population: parallels of existence and struggle (1941–1944): Diss.. Doctor of History: 07.00.01]. Kyiv: National Pedagogical University named after M. Dragomanov. [In Ukrainian].
- VASYLIEV, V. ta in., 2020, Nasyilstvo nad tsyvilnym naselenniam. Vinnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky (1941–1944) [Violence against civilians. Vinnytsia region. Documents of state security agencies]. Kyiv: Publisher V. Zakharenko. [In Ukrainian].
- VYNOKUROVA, F., 2005, Holokost na Vinnichine: sravnitel'nyi analiz arhivnykh dokumentov o sudbah evreev v nemetskoj i rumynskoi zonah okkupatsii (1941–1944) [The Holocaust in Vinnytsia region: a comparative analysis of archival documents on the fate of Jews in the German and Romanian zones of occupation]. Problems of the history of the Holocaust, 2, 19–50. [In Russian].
- VYNOKUROVA, F., 2007, Vyrishennia «evreiskoho pytannia» v ohoronni zoni poblyzu Stavky Hitlera (ohliad arhivnykh dzherel) [The solution of the «Jewish question» in the security zone near Hitler's headquarters (review of archival sources), The Second World War and the fate of the peoples of Ukraine: Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific Conference (Kyiv, October 30–31, 2006)]. Kyiv, 217–226. [In Ukrainian].
- VINOKUROVA, F., 2009, Evrei Vinnitsy v period natsystskoi okkupatsii (1941–1944) [Jews of Vinnytsia during the Nazi occupation 1941–1944, Materials of the international scientific and practical conference «Jews in Ukraine: history and modernity»]. Zhytomyr, 401–414. [In Russian].
- VOINAROVSKYI, A. ta in., 2014, Istoriia ridnoho kraiu. Vinnychchyna [History of the native land. Vinnytsia region]. Vinnytsia: PP Baliuk I. [In Ukrainian].

Шоа у Вінниці: аналіз спогадів Василя Куликова і Бориса Прицкера

У статті йдеться про критичний, джерелознавчий аналіз спогадів двох винничан – свідків Голокосту – лор-лікаря Василя Куликова і столяра Бориса Прицкера. Перший подав український погляд (погляд спостерігача) на проблему геноциду вінницьких євреїв, другий став жертвою Голокосту, тому всі події бачив з «середини». Багато фактів з їхніх спогадів підтверджені розповідями інших відомих свідків подій, таких як Вільгельм Рудковський, Шева Портна, Юрій Рахман, Лідія Мільготіна (Левіт). У висновках зазначається, що з одного боку, спогади підтверджують і деталізують вже відомі факти про дві найбільші акції знищення євреїв, але з іншого боку, – наводять різні цифри щодо тих, хто залишився в окупації і загинув. Попри це, автори мемуарів змогли передати ту соціально-психологічну атмосферу

в якій жили і виживали вінницькі євреї, і чекали на свою жакливу участь. Більш того, обидва автори звернули уваги на допомогу євреям з боку містян, що підтверджується іншими спогадами, попри те, що серед неєврейського населення значилося чимало тих, хто намагався поліпшити своє матеріальне становище за рахунок єврейського майна або був антисемітськи налаштований. Тим не менш, і моральна, і матеріальна підтримка частини вінничан продемонструвала їх співчуття і співпереживання єврейській трагедії.

Ключові слова: Голокост, Вінниця, спогади українця і єврея, дві найбільші розстрільні акції 1941 і 1942 рр., трудові табори, польова ставка «Вервольф», ставлення місцевого населення до єврейської трагедії, допомога вінничан, збереження пам'яті про «Голокост від куль».

Maryna Mykhailiuk, Ph.D., M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Research Fellow.

Марина Михайлюк, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

Received: 30.07.2025

Advance Access Published: October, 2025